

Aleš Nováček

DLOUHODOBÉ VÝVOJOVÉ TRENDY POLARIZACE PROSTORU V ČESKU V ZRCADLE POPULAČNÍHO VÝVOJE

(Příspěvek do sborníku *Historická geografie*, 33, 2005)

Nástup post-industriálních rozvojových mechanismů umocněný v Česku potřebou komplexní socioekonomické transformace po roce 1989 se zákonitě projevuje v rovině prostoru, především ve formě obnovy jeho přirozené územní diferenciaci. Tyto změny pochopitelně působí jako výrazný podnět především pro geografii, a ta se k této výzvě nestaví zády. Její pozornost se doposud ovšem soustředí v oblasti polarizace prostoru na detekci a hloubkové vysvětlení současných transformačních proměn a stavu s možností percepce budoucího vývoje. Víceméně logicky vzhledem k účelu zaměření takových studií je sledován většinou pouze krátkodobý časový horizont několika posledních let, případně období od konce 2. světové války. Nejinak je tomu i u většiny nejnovějších prací vzniklých na platformě grantového projektu GA ČR č. 403/03/1369 „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“. Dnešní územní hierarchie a regionální organizace jsou ale výsledkem daleko delšího vývoje a postupného formování stavu. Tento fakt se stal hlavním důvodem, proč jsem zaměřil své bádání¹ právě tímto směrem a doplnil tak zmiňovaný projekt GA ČR touto hlubší a trochu komplexnější historickogeografickou analýzou.

Percepce budoucího vývoje (např. v oblasti regionální politiky, strategického plánování, územního plánování apod.) vyvolává v současné době zvýšenou nutnost znalosti dlouhodobé kontinuity vývoje regionů a jeho funkčních sociálně prostorových vztahů, vazeb a struktur.² Zde nachází pole své vědecké působnosti historická geografie, jejíž paradigma se stalo zastřešujícím i z pohledu zpracovávaného tématu. V této oblasti lze předpokládat i možný přínos studie. Z důvodu omezeného rozsahu práce a potřeby sledovat dlouhodobé vývojové trendy polarizace prostoru na základě pevných a reprezentativních statistických dat s dostatečným dosahem do minulosti byl zvolen k demonstraci regionální disparity a dynamiky rozvoje faktor populační (hustota zalidnění...). Pro vymezení a komparaci regionů za účelem sledování dlouhodobých vývojových trendů polarizace prostoru v Česku bylo akceptováno současné krajské uspořádání (14 VÚSC), a to díky přijatelnému počtu administrativních jednotek, jejich vzájemné srovnatelnosti, možnosti statistické práce a konečně i aktuálnosti samé.

Cíle a hypotézy

¹ Aleš NOVÁČEK, *Historickogeografické aspekty perifernosti a mikroregionální diferenciaci kraje Vysočina z pohledu populačního vývoje*, Praha 2004 (diplomová práce obhájená na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje). Z téže práce vycházejí na konci článku situované Přílohy č. 1-3.

² Jak uvádí Pavel CHROMÝ, *Výzvy pro českou historickou geografii*, in: *Historická geografie* 31, red. Eva Semotanová, Praha 2001, s. 87-108.

Uchopením problematiky z historickogeografického hlediska, v tomto případě pomocí výjimečně proměnlivé územní a populační reality, v rozměrech prostoru a času bylo sledováno několik *základních cílů*:

- 1) Pomocí metod historické a geografické vědy objasnit kořeny současného stavu.
- 2) Na základě analýzy vývoje obyvatelstva na mezoregionální (krajské) úrovni odhalit a specifikovat dlouhodobé trendy vývoje polarizace prostoru (jadernizace – periferizace).
- 3) Na téže základě určit pro různé časové průřezy stav: postavení jednotlivých krajů v dobovém hierarchickém systému osídlení 14 regionů na území Česka ve smyslu polarizace jádro – periferie.³
- 4) Diagnostikovat hlavní fyzickogeografické a socioekonomické determinanty stavu a vývoje polarizace prostoru, stejně jako jejich dobovou proměnlivost a míru působení jednotlivých faktorů.

Pod úhlem pohledu těchto cílů by se mělo dospět k zodpovězení několika klíčových otázek, které ve vztahu ke zpracovávanému tématu přirozeně vstanou v aktivní mysli historického geografa: Co bylo příčinou současné polarizace prostoru? Jak se na vývoji této reality podílely jednotlivé faktory? Lze mluvit o jakési „vývojové predestinaci“? Za účelem jejich uspokojivého zodpovězení bylo nutné vycházet z některých vývojových předpokladů – premis stanovených na základě znalosti teoretických východisek a obecně uváděných zákonitostí. Z výčtu *východisek hypotéz* lze uvést následující:

- 1) V minulosti nejlépe postavení regionu demonstrovala míra (hustota) jeho zalidnění.
- 2) Hornatě a výše položené regiony jsou předurčeny být periferií, nikoliv jádrem.⁴
- 3) Hraniční poloha regionu (včetně hranice mezi Čechami a Moravou) a jejich makropoloha (resp. makroexponovanost) determinovaly vzestup regionu.
- 4) Územní rozložení a koncentrace obyvatelstva závisí na jeho ekonomických aktivitách a příležitostech obživy.
- 5) Regiony se vyvíjejí rychleji, jsou-li dopravně napojeny na metropolitní areály a je-li jejich postavení podepřeno územněsprávní funkcí.
- 6) Regiony s vyšší urbanizací a koncentrací obyvatelstva se vyvíjejí rychleji díky existenci kontinuity a setrvačnosti (inercie) vývoje.⁵
- 7) Tržní systém kapitalistického hospodářství vede k růstu regionálních disparit, zatímco řízené – socialistické hospodářství vykazuje prvky nivelizace.

Metodika a přístup užití historickogeografické analýzy

Teprve ze zorného pole hypotéz bylo možné volit statistickou základnu i postup práce v rámci samotné historickogeografické analýzy. V první řadě bylo nutné diagnostikovat a odlišit různé typy působících faktorů, k čemuž přibližně posloužila následující dvojí pracovní *typologizace*:

I. Dle řádovostní úrovně regionů na:

³ Jako přehledový výsledek plnění 2. a 3. cíle slouží Příloha č. 1.

⁴ S touto hypotézou pracoval Walter LEIMGRUBER, From highlands and high-latitude zones to marginal regions, in: *Perceptions of Marginality. Theoretical issues and regional perceptions of marginality and geographical space*, eds. Heikki Jussila, Walter Leimgruber, Roser Majoral, Aldershot 1998, s. 27-34.

⁵ Touto otázkou se zabývali Zdeněk RYŠAVÝ – Jiří LINK, Vliv polohy měst v sídelní síti českých zemí na jejich vývoj, in: *Otázky urbanizace*, red. Jiří Musil, Praha 1976, s. 91-128.

a) působící na celorepublikové (příp. mezoregionální) úrovni

b) působící na mikroregionální úrovni

II. Dle charakteru působení na:

a) prostorové - plošné (fyzickogeografické podmínky, poloha v systému...)

- liniové (hranice, administrativní členění, dopravní síť...)

- bodové (urbanizace, budování průmyslu, admin. funkce sídla...)

b) časové - dlouhodobé (fyzickogeografické podmínky...)

- střednědobé (těžba stříbra, admin. funkce sídla, industrializace...)

- krátkodobé (válka, mor, transformace ekonomiky...)

Podobným způsobem byla pro faktor času aplikována na základě shodných charakteristik socioekonomického vývoje *periodizace*. Namísto užívaných historicko-politických zvrátů vychází zde uplatněné periody z analýzy ekonomických a demografických trendů v měřítku regionálních dějin. Jako základní vývojové členění byly proto aplikovány éry: *předindustriální, industriální a post-industriální*.⁶ Podrobnější dělení pak bylo vázáno na dostupnost statistických dat (roky pravidelného sčítání obyvatelstva, příp. vystihující dílčí širší milníky ekonomických dějin) a závisí na převažujících trendech a tendencích socioekonomického vývoje.

Velký význam při zpracování dat měly především *statistické – kvantitativní metody*. Po jejich aplikaci došlo k systematizaci dat, generalizaci a odhalení informací a trendů důležitých pro podložení a zobecnění badatelských závěrů. Primárně bylo nezbytné transformovat stávající údaje ze sčítání lidu za daná období do sledovaných územních jednotek (dnešních VÚSC). Pro kraje tak bylo učiněno součtem hodnot jednotlivých „velkých“ okresů bez jejich dalších úprav.⁷

Nejdůležitější a z hlediska následného vyvozování závěrů nosná se stala *historickogeografická analýza vývoje obyvatelstva v krajích a jejich vzájemná komparace*. Jejím výsledkem bylo vytvoření ucelené tabulky⁸, na jejímž základě bylo možné přejít ke komparaci a výpočtu ostatních dílčích ukazatelů. Pro lepší představu o této klíčové fázi výzkumu je vhodné alespoň ve stručnosti na tomto místě uvést způsob konstrukce zmíněné tabulky.⁹ Vznikala na základě pro minulost zpětně vypočítaných hustot zalidnění krajů a z nich vyexpedovaných indexů relativního zalidnění.¹⁰ Teprve dle míry odchylky hodnot jednotlivých

⁶ Tuto periodizaci užil a hlouběji rozebral především Jaroslav PURŠ, *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*, Praha 1973.

⁷ Současné změny příslušnosti několika obcí k jiným krajům byly pominuty jakožto zanedbatelné.

⁸ Viz Příloha č. 1 a 3.

⁹ Zdrojem dat o obyvatelstvu, podobně jako u ostatních podkladových studií, byl *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850-1970*, Praha 1978; *Statistický lexikon obcí ČSSR 1982*, Praha 1984; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha 1994; *Malý lexikon obcí ČR 2001*, Praha 2002. Pro období 1764 až 1850 byly převedeny hodnoty uváděné Ludmilou KÁRNÍKOVOU, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1764-1914*, Praha 1965 (hodnoty zde byly autorkou vztaženy buď k jí vymezeným výrobním oblastem, nebo starým – dobovým 24 krajům; proto je bylo nutné buď zkombinovat, nebo danou oblast rozdělit tak, aby byl potřebný díl zahrnut do vymezeného území, které se mělo co nejvíce blížit rozloze a vymezení dnešních VÚSC). Jako odhady pro dobu starší než 1764 posloužily (pochopitelně jen přibližně) údaje a mapy hustot zalidnění, které uvádí Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998; Zdeněk BOHÁČ, *Postup osídlení a demografický vývoj českých zemí do 15. století*, in: *Historická geografie 12*, Praha 1987, s. 59-87; *Atlas československých dějin*, Praha 1965.

¹⁰ Podíl hustoty zalidnění jednotlivých krajů ku průměrné hustotě zalidnění území Česka násobený 100x.

krajů od „průměru Česka“, která je právě z jmenovaných indexů patrná, byl při *kategorizaci* stanoven příslušný stupeň postavení regionu: odchylka nad +25 % = 1/jádro, +5 až +25 % = 2/spíše jádro, +–5 % = 3/neutrální průměrné postavení, –5 až –25 % = 4/spíše periferie, nad –25 % = 5/periferie. Podobný postup byl uplatněn i v případě relativního indexu změny.¹¹ Z výsledného čísla byly stanoveny i kategorie vývoje; následovně dle intervalů: nad 1,051 = silná jadernizace, 1,011–1,05 = lehká jadernizace, 0,99–1,01 = stagnace, 0,95–0,989 = lehká periferizace, pod 0,949 = silná periferizace. Pro období do 1869 bylo totéž řešeno jen přibližně, spíše s přihlédnutím k historickým reáliím a skutečnostem.¹²

Takto získané ukazatele vytvořily podklad pro srovnávání postavení jednotlivých krajů v systému osídlení Česka a souhrnné *induktivně-deduktivní závěry* vcházející z pečlivé *komparace*. Aplikace historickogeografické reality krajů na stav před rokem 1869 se ovšem nemohla obejít bez komplikací a nepřesností přirozeně plynoucích z rámcovosti a přibližnosti demografických odhadů. Nebezpečí výrazné odchylky, neřku-li závažné chyby, bylo proto nezbytné minimalizovat pečlivými verifikačními postupy, uchopením více pramenů a různé literatury a důkladnou komparací s historickými tematickými kartografickými materiály.¹³ V konečné fázi – vlastním vzájemném porovnávání krajů tak bylo použito dat relativních (hustota zalidnění, příp. odhadovaná váha výrobních aktivit na územní jednotku). Jen takto bylo možné zpětně konstruovat stav a vývoj ve smyslu polarizace prostoru (jádro – periferie) na základě sledovaného faktoru. Je ale vhodné opakovaně připomenout, že se jedná o označení ve své podstatě relativní a závislé na řádovostní úrovni sledování (makro-, mezo-, mikro-), v našem případě Česka. Případnou komplikací, se kterou bylo nutné počítat, byl problém fyzickogeografické a jí přirozeně podmíněné sociálněgeografické diverzity regionů. Dnešní a pro účel této studie akceptované administrativní členění totiž často zahrnuje více rozdílných oblastí, na jejichž území, jak se ukázalo, probíhal i díky fyzickogeografickým podmínkám (nadmořská výška, bonita půd, klima, řeky, nerostné suroviny) leckdy značně od sebe odlišný demografický a ekonomický vývoj.¹⁴ V průběhu aplikace historickogeografické dobové reality na sledované území proto byla nezbytná jistá dávka opatrnosti a především pak komplexního přístupu.

Vývoj polarizace prostoru v Česku

Při zohlednění výše uvedeného členění socioekonomického vývoje můžeme vysledovat zjevné proměny v charakteru, determinantech a mechanismech, a tím i trendech polarizace prostoru pro jednotlivá období.

¹¹ Příklad výpočtu: počet obyvatel daného kraje v roce 1980/poč. obyv. daného kraje v roce 1970 ku poč. obyv. ČR 1980/poč. obyv. ČR 1970.

¹² Příklad: za třicetileté války zasáhly procentuálně nejcitelnější ztráty populaci neúrodnějších oblastí, neboť jediné ty byly s to dlouhodobě uživit početné válčící armády, které zde svým působením šířily smrt, nemoci, hlad ajn. zkázu.

¹³ Atlas československých dějin, Praha 1965.

¹⁴ Blíže k této problematice: Ludmila KÁRNÍKOVÁ, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914, Praha 1965.

Předindustriální éra, kterou můžeme chápat jako „adaptivní osvojování přírodní krajiny lidskou populací spojené s omezeným zpětným ofenzivním působením“¹⁵, stála u zrodu rané formy regionální organizace. Pro naše území ji lze vymezit do 1. poloviny 19. století a až na její samý závěr bývá charakterizována poměrně nízkou dynamikou rozvoje s kvantitativním – extenzivním charakterem přeměn, vysokou stabilitou trendů, slabou intenzitou využití zdrojů, difúzí obyvatelstva a pomalejším populačním přírůstkem, jenž byl relativně často narušován demografickými krizemi. V tomto období převládala svým vlivem determinující role fyzikogeografických faktorů (přírodní/geografický determinismus) a existovala ve větší míře než dnes jakási přímá úměra mezi nadmořskou výškou (resp. úrodností půdy, geografickou polohou, vodními a surovinovými zdroji...) a rozložením obyvatelstva. Jejich míra podmíněnosti se spolu s negativním (periferním) hraničním efektem po celou dobu sice držela na vysoké úrovni, nelze ovšem přehlédnout jistý sestupný trend. Z tohoto důvodu bychom mohli v tomto období pozorovat v interregionálním (mezikrajském) měřítku v silně generalizovaném pojetí převahu nivelizačních procesů, načež jejich výsledek – relativně nejméně polarizovaný stav lze spatřovat v době od třicetileté války po začátek industrializace českých zemí (zač. 19. století). Toto období, které nazýváme protoindustrializací, s sebou ovšem přineslo řadu změn. Již tehdy se začínal rýsovat rozdíl mezi vývojem geograficky vymezené severní a jižní poloviny českých zemí. Zatímco na „Severu“ brzy zapustily své kořeny intenzivní způsoby výroby (manufaktury a následně továrny) a (proto)kapitalistické podnikání, „Jih“ zůstával převážně zemědělský, chudý, s nízkou produktivitou práce.¹⁶

Pohlédněme však podrobněji na chronologii vývoje polarizace prostoru na území dnešního Česka. *Od počátku osídlení* se nejhustěji zalidněné a hospodářsky nejproduktivnější oblasti: Dolno- a Hornomoravský úval na území Moravy a střední Polabí, Poohří a dolní Povoltaví v Čechách stávaly i přirozenými jádrovými oblastmi.¹⁷ I přesto, že od 7. do 1. poloviny 9. století došlo proti době předcházející k rozvoji osídlení a zakládání hradišť, nepřesáhl prakticky až do 1. poloviny 11. století územní podíl souvislého osídlení 10-15 % celkové rozlohy Čech a Moravy.¹⁸

Pokud bychom se pokusili o průřezovou konstrukci postavení jednotlivých dnešních krajů v systému osídlení v *11. století*¹⁹, jevila by se situace následovně.²⁰

Komentář [M1]: Tuto formulaci užil Hampl, M. (2003): Diferenciace a zvraty regionálního vývoje Karlovarska unikátní případ nebo obecný vzor? In: Geografie - sborník ČGS 108/1, Praha, s. 185

¹⁵ Tuto formulaci užil Martin HAMPL, Diferenciace a zvraty regionálního vývoje Karlovarska: unikátní případ nebo obecný vzor?, Geografie – Sborník ČGS 108, č. 1, 2003, s. 185.

¹⁶ První vysvětlení se nabízí pomocí teorie (fyzicko)geografického determinismu: manufakturní výrobě a následné akumulaci kapitálu více svědčily oblasti s potřebnými přírodními zdroji, zvláště pak horská a podhorská území. Druhý pohled se týká mentalitních předpokladů historického vývoje: Max WEBER, Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, 1904/1905 – liberálnější smýšlení a podnikatelský duch (nejen bývalých, převážně německých) protestantů se dokázal rychleji zorientovat v možnostech nové situace než tradicionalismus katolického „Jihu“. Ať tak či onak, hranice mezi „Severem“ a „Jihem“ bývá za průmyslové revoluce vedena přibližně po linii: horní Poohří – Praha – Kolín – Litomyšl – Šternberk – Nový Jičín.

¹⁷ Včetně centrální mocenské pozice v rámci Velkomoravské říše a pozdějšího raně středověkého přemyslovského českého státu.

¹⁸ Z tohoto pohledu můžeme konstatovat, že od období neolitické revoluce zůstával tento podíl neměnný a soustřeďoval se do nízkých poloh do 300 m n. m.

¹⁹ Mapa uvedená L. FIALOVOU a kol. (jako pozn. 9), s. 45.

Za jádrový by mohl být označen stav území dnešních krajů Jihomoravského a Středočeského (včetně Prahy samotné). Jako spíše jádrové bychom mohli pojmenovat dnešní kraje Ústecký a Olomoucký, kterým nelze čistě jádrové postavení přisoudit vzhledem k přítomnosti téměř neosídlených horských poloh – Krušnohoří, resp. Jeseníků. Na opačném pólu s výlučným označením periferie – by se nacházely kraje Karlovarský, Liberecký a především Vysočina. Těmto chybí narozdíl od lehce periferního Jihočeského a Plzeňského kraje výraznější podíl území se stálým osídlením.²¹

Souvislé stabilní, byť ne moc husté zalidnění většiny dosud takřka neobývaných poloh, přišlo až s obdobím kolonizační aktivity *12. století* a v základních rysech bylo dotvořeno v následujícím *13. a 14. století*.²² Souběžně s kolonizací dosud pustých vyšších poloh – pohraničí Čech a Moravy a jejich vzájemného pomezí probíhala i kolonizace městská a hornická. Obecně tak došlo ke zvýšení technické vyspělosti, posílení řemeslné výroby a celkové ekonomické produktivity českých zemí (těžba stříbra, obchod, městská výroba). Z pohledu polarizace prostoru z toho těžila především nově kolonizovaná a dříve pustá území. Tato difúze obyvatelstva i hospodářských aktivit měla tedy ve svých důsledcích nivelizační efekt. Pod tlakem zmíněných argumentů vzrůstá uvnitř státního celku postavení dosud periferních území Vysočiny a o něco méně dynamičtěji i Jihočeského, Plzeňského a Karlovarského kraje.

Období intenzivní kolonizace doplňované průběžným přirozeným přírůstkem výrazně zvýšilo celkovou populaci Čech a Moravy *k přelomu 14. a 15. století* až na trojnásobek.²³ Ekonomické postavení daného regionu již nebylo v této době tolik jako dřív vázané na samotnou populační váhu, nýbrž mělo být na ose polarizace jádro – periferie lehce pozitivně vychylováno ekonomickou vahou těžby a řemesel (resp. podílem měst a „měšťanů“). Z tohoto pohledu lze za jádrové a spíše jádrové nadále označovat krom samotné Prahy postavení území dnešních krajů Jihomoravského, Olomouckého, Středočeského a Ústeckého. Svou vyšší relativní dynamikou populačního růstu dosavadních periferií, u kterých mezitím došlo k částečnému zapojení do socioekonomické struktury státu, se ovšem rozdíl mezi hustotou zalidnění obou pólů značně snížil. Po zbytek středověku pak zůstávala sídelní situace i rozložení jader a periferií i přes depopulační dopady husitských válek a jiných událostí přibližně shodné.

²⁰ Pro kompletní přehled o kategoriích stavu a vývoje pro jednotlivé kraje odkazují na Přílohu č. 1. To platí i pro další uvedené historické průřezy a období z důvodu nahrazení zbytečného slovního popisu.

²¹ Při odhadu populace Čech a Moravy 680 000 pro rok 1050 (Z. BOHÁČ, jako pozn. 9, s.78) by průměrná hustota zalidnění činila zhruba 9 obyv./km² a s přihlédnutím k jiným odhadům (kolem 1 miliónu) by se tato hodnota blížila cca 13 obyv./km². U zmíněných jádrových krajů lze předpokládat takřka dvojnásobek celkového průměru hustoty zalidnění, tedy krajské průměry blížící se 20 obyv./km². Naopak u krajů zde označených za čistě periferní lze předpokládat sotva polovinu hodnoty průměrného zalidnění v zemi.

²² Relativní přelidnění starých úrodných oblastí, „proimigrační“ politika českých králů (Václavem I. počínaje) a pozvolná příznivá změna klimatu shodně umožnily osídlení převážně středních výškových poloh (od 300 do 600 m n. m.).

²³ Odhady množství populace na území Čech a Moravy se pro *přelom 14. a 15. století* podstatně liší a pohybují od 2,3 miliónů (Vladimír SRB, in: Demografická příručka, red. Zdislava Novotná a kol., Praha 1982, s. 20) do 3,27 miliónů (horní hranice odhadu Z. BOHÁČE, jako pozn. 9, s.78). Po úvaze se jeví z pohledu kontinuity vývoje populace přijatelnější příklon ke spodní hranici tohoto rozptylu, ostatně v historickogeografických vědeckých pracích frekventovanější. Na této platformě lze uvažovat o průměrné hustotě zalidnění někde kolem 30 obyv./km².

Nástup raného novověku byl pro české země spojen se začleněním do širšího státního celku – Habsburské monarchie a s postupnou změnou jejich právního statutu. Proměny se dočkalo i postavení poddaného (bližší připoutání k půdě a vrchnosti), stejně jako jednotlivých stavů ve společnosti. Pravým důvodem k tomu nebyly ani tak události politické (vyjma přímých dopadů třicetileté války), jako spíš postupné posuny ve sféře ekonomické. V první řadě šlo o vznik vrchnostenského režijního velkostatku, jehož vyprodukovaná nadhodnota se stala základem prvotní akumulace kapitálu.²⁴ Obecně je patrný trend pozvolného transferu ekonomických aktivit a výroby z měst na venkov a následný odraz do roviny demografické: zvolnění tempa růstu některých českých a moravských královských měst ve 2. polovině 16. století²⁵ ve prospěch poddanských sídel a některých venkovských oblastí s rozvíjející se textilní výrobou (severní a východní Čechy). 16. století nepřineslo vyjma jeho závěru žádné výrazné demografické krize v podobě domácích válek, nemocí nebo hladomorů a vyznačovalo v důsledku přiměřené hospodářské konjunktury vyrovnaným populačním růstem²⁶. Zvýšení počtu obyvatelstva vedlo v koexistenci s obnovenou imigrací pracovní síly ze zahraničí²⁷ k nové vlně kolonizace, především hraničních horských a podhorských oblastí. Dopad těchto změn a posunů se promítl do území dalším pokračováním započatých mírně nivelizačních tendencí.

K zřetelnějším posunům uvnitř systému osídlení Česka došlo k přelomu 16. a 17. století jen u Libereckého kraje (výrazný nárůst), ostatní kraje se od svého postavení až tolik neodchýlily.

Zásadní a násilný zásah do dosud kompaktního a uspokojivého vývoje českých zemí představovala třicetiletá válka, která svým přímým i nepřímým působením po sobě zanechala vpravdě „spoušť“. Proti předchozímu stavu šlo o zhruba třetinový úbytek populace českých zemí. V takto nestabilní době pochopitelně docházelo kromě pohybu přirozenou měnou i k neméně závažnému mechanickému²⁸ a sociálnímu pohybu obyvatelstva.²⁹ Už tyto přesuny obyvatelstva naznačují, že v období 1. poloviny 17. století byl vývoj regionů silně disproporční, tudíž zajímavý. Zde můžeme vycházet z historiografií ověřené skutečnosti, že armády se pohybovaly především tam, kde se dokázaly co nejsnadněji sebezásobit, přespávat a přesouvat, proto největší díl hospodářských i lidských ztrát zaznamenaly právě oblasti úrodných otevřených nížin s hustou sítí

²⁴ Pokud byl použit produktivním způsobem, jednalo se o poskytování úvěru, budování rybníků, otevírání nových dolů, skupování pozemků, zavádění technických plodin, chov ovcí, budování skláren, hamrů a pivovarů a zefektivňování textilní výroby. Zatímco soukenictví bylo situováno převážně do měst, plátenictví se praktikovalo na venkově.

²⁵ Královská města představovala pro panovníka dlouhodobě nejvýznamnější zdroj příjmů, čehož v 16. století notně využívali Habsburkové k „utahování berního šroubu“, pro účel války s Turky.

²⁶ Pro Čechy a Moravu z odhadovaných 2 mil. pro rok 1500 (z odhadů různých autorů, které byly zvažovány došlo k příklonu k horní hranici rozpětí uvedeného V. SRBEM, jako pozn. 23, s. 20) na 2,5 mil. pro začátek 17. století (33 obyvatel na km²).

²⁷ Němečtí luteráni směřující do Jeseníků, Krkonoš a Krušnohoří (zlatá éra jáchymovských stříbrných dolů), novokřtěnci usazující se na střední Moravě a Valaši z rumunských Karpat přicházející společně s moravskými starousedlíky do východomoravských Bílých Karpat a Beskyd za účelem chovu ovcí, jejichž vlnu a z ní vyrobené české sukno si žádal evropský trh.

²⁸ Emigrace asi 250 000 odbojem zkompromitovaných lidí nevyvážená příchodem příslušníků nových loajálních elit z ciziny a vnitřní migrace formou útěku poddaných do bezpečnějších oblastí – především z otevřených nížin do hor (včetně Českomoravské vrchoviny).

²⁹ Výměna a početní zúžení elit doprovázené rozsáhlou pauperizací mas.

sídel a komunikací: Praha a oblasti Středočeského, Jihomoravského a Olomouckého kraje. Tyto logicky dosud tvořily jádrové oblasti, a tak došlo za třicetileté války k jakési vpravdě násilné nivelizaci.

Stav, který panoval u nás *okolo poloviny 17. století*, můžeme proto odvážně na základě uvedených argumentů označit za dosud z pohledu vymezených krajů nejvyrovnanější, za „dokonale nivelizován“.³⁰ To však nemění nic na skutečnosti, že se jednalo o stav celkově zoufalý.

Následující století po třicetileté válce se neslo ve znamení demografické a hospodářské obnovy českých zemí. Zhruba někdy kolem roku 1700, tedy až po více než 50 letech, bylo dosaženo předválečné úrovně obou těchto parametrů. Ovšem podmínky, za kterých se tak dělo, měly již pozměněný charakter. Šlechtický velkostatek řešící poválečný nedostatek pracovní síly svázal úžeji své poddané k půdě, omezil jejich osobní svobody a naopak rozšířil povinnosti služby na vlastním objemově posíleném dominikálu (systém roboty a nevolnictví). V této konkurenci nemohla královská města, navíc okleštěná o svá privilegia, uspět. Praha ztrácela své bývalé mocenské (ekonomické i kulturní si zachovala) postavení v souvislosti se změnou suverenity Čech a Moravy v centralizující se monarchii. Zejména jižní oblasti, případně celá Morava se staly širším hospodářským zázemím, ne snad přímo spádovou oblastí, nového integračně silného centra – Vídně.³¹ Po celou dobu docházelo (až do začátku industrializace, odkdy ze svého postavení v Habsburské monarchii naopak naše území spíše těží) k odlivu finančních prostředků z českých zemí, které se staly nejspolehlivějším zdrojem financí pro císařskou pokladnu. Naproti tomu byly až do roku 1740 ušetřeny, vyjma selských bouří, přímých vojenských operací, a tak získaly čas pro kompletní rekonvalescenci. Přestože byl přirozený pohyb obyvatelstva narušen několika citelnými demografickými krizemi, celkový počet obyvatel se *od poloviny 17. století do roku 1754* téměř zdvojnásobil.³² Trvalá konjunktura zemědělství a vysoká poptávka po produktech rostlinné výroby usnadnila v první fázi – fázi obnovy (do roku 1700) opětovné demografické posílení a hospodářský rozkvět v polohách úrodných nížin. V druhé fázi – fázi nástupu manufakturní výroby (od roku 1700) naopak „nabíraly dech“ rozsáhlé oblasti plátenické výroby a soukenická města (východní Čechy, severní Morava a Českomoravská vrchovina, česko-slovenské pomezí).³³ K tomu navíc došlo v 18. století k doosídlení horských oblastí Šumavy, Českého lesa, Beskyd, Krkonoš, Jeseníků, Jizerských, Krušných i Novohradských hor, Brdských lesů a západní strany Českomoravské vrchoviny a tím i uzavření dlouhého kolonizačního úsilí. Tento

³⁰ Odkaz viz pozn. 20.

³¹ Růst města Vídně: 1683 = 80 000 obyv., 1709 = 113 000, 1754 = 175 000, 3x více než Praha (L. FIALOVÁ, jako pozn. 9).

³² Z odhadovaných 1,7 mil. k polovině 17. století (V. SRB, jako pozn. 23, s. 20) s průměrnou hustotou zalidnění kolem 22 obyv. na km² na 3,36 mil. (V. SRB, s. 20; Zdeněk PAVLÍK a kol., *Základy demografie*, Praha 1985, s. 562) odpovídajících hustotě 44 obyv. na km². Odhad uváděný L. KÁRNÍKOVOU (jako pozn. 14) je o něco nižší: 39,2 obyv. na km².

³³ Tyto aktivity podpořené zaváděním tzv. nákladnického systému do výroby (druh rozptýlené manufaktury, kdy podnikatel – faktor organizoval výrobu tím, že poskytoval suroviny, zkupeval tovar a dále jej distribuoval) poskytovala obživu díky poptávce velkému počtu lidí a stala se v těchto oblastech ekonomickým podnětem k následnému prudkému nárůstu populace přirozenou měnou. Ostatní nezemědělské aktivity (sklářství a železářství), při nichž byl aplikován manufakturní způsob výroby, nebyly již tak náročné na pracovní sílu, a proto se nemohly zatím stát podnětem k větší fluktuaci a koncentraci obyvatelstva.

stav přetrvával s výjimkou vysídlení pohraničí po 2. světové válce až dodnes. V následujících dvou staletích mělo dojít už jen k přeorganizování sídelní struktury a postupné koncentraci obyvatelstva do vybraných růstových center.

Po období „násilného vrcholu regionální nivelizace“, difúze obyvatelstva a jeho ekonomických aktivit v českých zemích přicházel pozvolna trend narůstající polarizace v důsledku dokončení kolonizace a nastávající dominance selektivních tendencí vývoje. Dělo se tak ovšem stále v prostředí přežívajících feudálních vztahů vyznačujících se nízkým dynamickým potenciálem. K urychlení dynamiky protoindustrializační fáze ekonomického³⁴ a demografického³⁵ vývoje u nás docházelo ve 2. polovině 18. století. To vše mělo rovněž za následek vyšší integraci celého systému osídlení. Demografická revoluce vstoupila do své iniciační fáze. Přirozený přírůstek obyvatelstva však nebyl v jednotlivých regionech vyrovnaný a na základě této diskontinuity lze vysledovat jisté pravidelnosti³⁶:

1. největší přírůstek můžeme pozorovat v oblastech s rostoucí textilní výrobou (oblasti dnešních krajů Libereckého, Královéhradeckého a Karlovarského),
2. průměrný přírůstek v úrodných zemědělských oblastech,
3. naopak výrazně nižší růst než zemský průměr byl zaznamenán na stagnujících neúrodných územích bez výraznějších nezemědělských aktivit (Plzeňský a Jihočeský kraj).³⁷

Pro období protoindustrializace zůstávaly popsané demografické a ekonomické trendy a vývojové charakteristiky jednotlivých regionů (podobně jako dlouhodobý socioekonomický interakční vnitřně polarizovaný systém územní hierarchizace jádro – periferie) až do 1. poloviny 19. století bez vážnějších otřesů a změn. Jednotlivé oblasti prožívaly dílčí selektivní vývoj vedoucí k další narůstající polarizaci, dosud ne však tolik výrazné. Nicméně už v tomto období před plným propuknutím průmyslové revoluce se začínal rýsovat zřetelný rozdíl mezi vývojem geograficky vymezené severní a jižní poloviny českých zemí.³⁸

Industriální éra vývoje, kterou zahájila průmyslová revoluce³⁹, součást tzv. „komplexní revoluce moderní doby“⁴⁰ a zvláště pak její nejdynamičtější fáze,

³⁴ Svá pozitivní přinesla reformní činnost Marie Terezie (1740-1780) a Josefa II. (1780-1790) ekonomické povahy zaměřená na modernizaci a rozvoj výroby. Pomocí přímé podpory manufakturní výroby, především pak zrušení nevolnictví (1781) a reluce robot (od 1775 – uplatňována hlavně na Moravě) se podařilo vytvořit prostředí pro vznik protokapitalistické výroby a fungujícího trhu, jehož míchu tvořila nová síť státních silnic.

³⁵ Po demografických krizích způsobených sedmiletou válkou a hladomorem 1771/72, které zasáhly hlavně Čechy, nabýval přirozený růst populace od přelomu 70. a 80. let výrazné dynamiky. Tato dynamika, byť nakrátko přerušena napoleonskými válkami, pak přetrvávala po celé období průmyslové revoluce až do začátku 20. století.

³⁶ Odkaz viz pozn. 20.

³⁷ Přístup regionalizace dle převažující ekonomické aktivity uplatnila L. KÁRNÍKOVÁ (jako pozn. 14) a dokázala na příkladu českých zemí závislost demografických změn na ekonomických faktorech (jinak též: Pavla HORSKÁ, K otázce vztahu ekonomiky a populace v českých zemích ve druhé polovině 19. století, Demografie 7, 1965, s. 344-351).

³⁸ K vysvětlení příčin viz pozn. 16.

³⁹ Jaroslav PURŠ, Průmyslová revoluce v českých zemích, Praha 1960 – rozeznává v rámci průmyslové revoluce v českých zemích několik fází:

První období (1800-1829) – počáteční stádium, kdy stále ještě převládaly vlivy končící protoindustrializace; svůj vrchol prožívala manufakturní výroba, ale první náznaky strojevé

znamenal v celkovém rozsahu základní proměnu sociálněgeografického obrazu českých zemí (a koneckonců i světa). V důsledku průmyslové revoluce došlo k zintenzivnění vazeb uvnitř socioekonomického systému a vůbec k vytvoření jeho moderní integrované podoby. Kapitalistický způsob výroby zasáhl postupně všechny sféry ekonomické aktivity lidí, zvýšil celkový objem produkce, intenzitu výroby a podstatně rozšířil možnosti pracovního uplatnění. Stal se i u nás katalyzátorem demografické revoluce, urbanizace a koncentrace obyvatelstva. V tomto smyslu lze hodnotit ve své podstatě vývoj industriálního období jako jakousi kvantitativní – extenzivní expanzi s dominancí selektivních tendencí a konečně v jejich důsledku pak narůstající polarizací prostoru. Z tradiční podmíněnosti populačního vývoje přírodními faktory nabylo na významu rozložení přírodních zdrojů (především uhlí a voda), naopak ostatní ustoupily poněkud do pozadí. Vůdčí roli přebraly z tohoto důvodu v procesu koncentrace obyvatelstva sociálněekonomické podněty: dopravní poloha (železnice), exponovanost vůči formujícím se metropolitním areálům, v menší míře i státní politika (v hospodářské a územněsprávní oblasti), geopolitická situace nebo tzv. faktor mentalit (konzervativnost). Těmito aspekty podmíněný selektivní vývoj vedl k dalšímu postupnému propadu „Jihu“ v rámci polarizujícího se hierarchického systému, resp. jeho periferizaci. Projevem toho zde bylo celkové zaostávání v rozvoji a populační stagnace.

Pohlédneme však opět konkrétněji na časovou chronologii vývoje polarizace prostoru v Česku v období industriální éry.⁴¹ Její iniciační fáze a obecně *1. polovina 19. století* představovala jakousi synkretickou situaci splnutí a provázání starých protoindustrializačních demografických a ekonomických trendů s novými vlivy industrializace. Textilní kraje sice tehdy přechodně ztrácely svůj přírůstkový potenciál díky rozsáhlé krizi plátenictví, případně úpadku některých soukenických center, ale propuknutí hrozícího ekonomického úpadku bylo závčas předejito boomem bavlnářství, oboru, do nějž byla zaváděna strojová výroba jako první.⁴² Naopak zemědělství zažívalo ve stejném období stabilizaci a konjunkturu. K tomu navíc docházelo ve velkém měřítku k zavádění technických plodin a intenzivního dobytkařství. To vedlo k určitému růstu životní úrovně i přirozeného přírůstku zdejšího obyvatelstva, který se tak vyrovnal oblastem textilním. Ostatní – neúrodné a neprůmyslové kraje (velká část tzv. „Jihu“) zažívaly vesměs stagnaci, relativní pokles a v návaznosti na něj periferizaci. Celkový demografický vývoj narušený za napoleonských válek nabral

výroby, zvláště pak v ničem nezatíženém oboru bavlnářství naznačily, kudy se bude ubírat další vývoj.

Druhé období (1830-1848) – nástup strojové výroby do textilnictví a v menší míře i do potravinářství, železářství, hutnictví, dopravy, strojírenství, papírenství a akciového podnikání. Třetí období (1849 až přelom 60. a 70. let 19. století) – rozmach a dovršení průmyslové revoluce; do konce tohoto období plně převládla tovární výroba, čehož důkazem se stala následná hospodářská krize.

⁴⁰ „Komplexní revoluce moderní doby“: buržoazní, vědecká, technická, komunikační, zemědělská, průmyslová a demografická revoluce – Jaroslav PURŠ (jako pozn. 6).

⁴¹ Z důvodu nutnosti užšího rozsahu tohoto příspěvku se následný text omezuje jen na hlavní polarizační aspekty, dlouhodobější trendy a průřezy s delší časovou distancí. Pro konkrétnější a časově podrobnější zařazení vývoje a stavu jednotlivých krajů v polarizovaném prostoru viz Příloha č. 1.

⁴² Do bavlnářství vstoupila plně průmyslová revoluce u nás ve 20. letech 19. století, do plátenictví v letech 40. a do soukenictví ještě o něco později.

ve 20. letech nejvyšších hodnot za celé 19. století a tento trend probíhající demografické revoluce nebyl s výjimkou velkého hladomoru let 1847-51 po celou dobu až do 1. světové války narušován žádnými tak citelnými úmrtnostními krizemi jako v minulosti.⁴³ Až do roku 1848 se většina vzájemných populačních posunů na interregionální úrovni odvíjela hlavně formou přirozeného přírůstku, neboť migrace bezzemků a chudiny za prací do průmyslových center byla až do zrušení roboty 1848 obtížná. Proto ani dynamika celkových změn v systému jádro – periferie (až na zjevnou jadernizaci Karlovarského kraje v důsledku zdejší rychlé specializace na průmyslové bavlnářství) dosud nedosahovala takové intenzity, jako v dobách následujících.

Pro získání představ o polarizaci prostoru v iniciační fázi industriálního období stojí už vzhledem k budoucím posunům a srovnáním za zmínku stratifikace systému ve smyslu jádra a periferie tak, jak jej vymezila užitá metoda kategorizace. Svě čistě jádrové postavení si *pro polovinu 19. století* udržela populačním i ekonomickým podílem území vymezená dnešními kraji: Libereckým, Královéhradeckým a hl. m. Prahou. Také ve skupině spíše jádrových krajů nedošlo k podstatnějším změnám (Moravskoslezský, Olomoucký, Pardubický a Ústecký). Semiperiferii v socioekonomickém systému by zhruba tvořily kraje: Jihomoravský a s jistou rezervou i Středočeský. Oba s probíhající konjunkturou svého zemědělství a nově založených průmyslových oblastí (širší Brněnsko, Brdy, Kladensko). Postavení lehké periferie můžeme přisoudit „jižním“ krajům: Zlínskému, Plzeňskému, Jihočeskému a Vysočině na základě jejich počínající populační a ekonomické stagnace. I přesto, že průmyslová revoluce obecně prohlubovala v dlouhodobém měřítku polarizaci prostoru, nebyla ještě tato tendence ve zmíněné fázi počátků industrializace tak výrazná. Naopak v rovině demografické lze sledovat díky přechodnému vyrovnání míry přirozeného přírůstku textilních a zemědělských oblastí i jiné rysy – ne přímo nivelizaci, ale spíše stagnaci dosavadního stavu.

Hospodářský vývoj *mezi léty 1850 až 1880* představoval vrchol a dovršení průmyslové revoluce, tzv. „1. industrializace“ v českých zemích (konec lze případně vymezit i začátkem hospodářské krize 1873). K postupnému zvyšování tempa⁴⁴ růstu polarizace prostoru přispěly politické změny po roce 1848 a v jejich důsledku pak prosazení liberalismu a kapitalismu volné soutěže do výrobních i společenských vztahů.⁴⁵ Konec „bujnému“ liberalismu učinila až těžká hospodářská deprese let 1873-79⁴⁶ po níž se začal více uplatňovat fenomén protekcionářské politiky státu. Je jasné, že průmysl po celé období „své“ revoluce stále více přitahoval pracovní sílu uvolňovanou z priméru a začal postupně tvořit hlavní díl hospodářské produkce a exportu českých zemí. Stále si prvenství

⁴³ Jen do poloviny 19. století stoupl počet obyvatel českých zemí na 6,8 miliónu, to znamená o 1/3 za posledních zhruba 60 let a v průměrné hustotě zalidnění bylo dosaženo hodnoty 85 obyv./km².

⁴⁴ Jeho vyvrcholení přisuzuje autor období let 1880-1910 (pozor, nezaměňovat dynamiku s celkovým stavem polarizace prostoru v Česku!).

⁴⁵ Odstraněny byly hlavní feudální přežitky i další bariéry rozvoje podnikání (zrušení patrimoniální správy, stejně jako roboty a poddanství), který centrální vláda cíleně podporovala. Povoleno bylo volný prodej půdy a tzv. lichva (úvěr), což umožnilo vstup kapitalismu do zemědělství a vznik moderního bankovníctví (akumulace kapitálu a investičních aktivit).

⁴⁶ Zasáhla především průmyslové oblasti železářství, strojírenství, textilnictví a cukrovarnictví a poprvé s sebou přinesla nový fenomén – nezaměstnanost. Ve svých důsledcích ničila hlavně slabší malovýrobce, čímž přispěla ke koncentraci výroby a upevnění hospodářského významu českých zemí v rámci Rakousko-Uherska.

v rámci průmyslové výroby zachovávalo textilnictví, ovšem jeho dosavadní výrazná hegemonie již byla citelně narušena rostoucím podílem progresivních klíčových oborů: hutnictví, strojírenství a potravinářství. Od 40. let se staly podnětem nového hospodářského a demografického vývoje těžba uhlí – hlavního energetického zdroje a faktor železnice, jejíž síť postupně propojila důležitější střediska osídlení a podpořila i jejich další utváření. Takto vznikala už od 30. let nová průmyslová střediska s výrazným růstovým a imigračním potenciálem:

1. Praha s širším zázemím uhelného Kladenska a železářského Berounska a Brdska,
2. hutnické a uhelné Ostravsko,
3. Podkrušnohoří s vydatnými hnědouhelnými pánvemi a množstvím městských center sklářství a těžkého průmyslu,
4. Brno, „rakouský Manchester“, s blízkou těžbou uhlí v rosicko-oslavanském revíru a zázemím železářského Blanenska,
5. strojírenská Plzeň s okolní těžbou uhlí.

Jejich přitažlivost podmínila celkové zvýšení fluktuace obyvatelstva, a tak i diverzifikaci populačního vývoje jednotlivých regionů. Na základě vymezení jednotlivých ekonomických oblastí dle převládajícího charakteru výroby, příp. důkazu provázanosti ekonomického a demografického vývoje v českých zemích⁴⁷ můžeme určit a odůvodnit disproporční demografický vývoj.⁴⁸ V jeho rámci vykazovaly vzhledem k výše zmíněným skutečnostem po celou tuto dobu 2. poloviny 19. století až do 1. světové války nejvyšší hodnoty růstu („jadernizaci“) svého postavení kraje geograficky spjaté s „průmyslovými středisky nového typu“⁴⁹: Praha, Ústecký, Karlovarský, Moravskoslezský a částečně i kraj Jihomoravský. Průměrné relativní indexy změny bytí mohli sledovat u „úrodných oblastí s intenzivním rozvojem kapitalistického zemědělství a potravinářského průmyslu“⁵⁰ (lihovary, cukrovary, pivovary, mlýny). Jejich poloha by se nejvíce kryla s dnešními moravskými kraji: Olomouckým, Zlínským, a Jihomoravským a v Čechách se Středočeským. Vysoký přirozený přírůstek obyvatelstva způsobený částečně nárůstem zdejší životní úrovně byl ovšem odčerpáván vystěhovalectvím do blízkých průmyslových center nového typu. Podobných hodnot dosahovaly i „staré oblasti textilní výroby“⁵¹ – původní nositelé průmyslové revoluce, převážnou většinou lokalizovány na území dnešních krajů: Libereckého, Královéhradeckého a méně i Pardubického. Díky tomuto faktu pozvolna ztrácí své staré jádrové postavení v systému polarizovaného prostoru (s výjimkou Liberecka) jsou předstíženy progresivnějšími regiony první skupiny. Za „oběti industrializace“ spojené s rostoucí polarizací však můžeme považovat výrazně se periferizující „neúrodné

⁴⁷ Viz pozn. 37.

⁴⁸ A to pomocí překrytí plochy dnešních krajů regiony vymezenými na bázi ekonomické regionalizace (L. KÁRNÍKOVÁ, jako pozn. 14) a vzájemného srovnání relativních indexů populační změny.

⁴⁹ Podobně tuto a následující kategorie vymezily a charakterizovaly: P. HORSKÁ (jako pozn. 37, s. 344-351) a L. KÁRNÍKOVÁ (jako pozn. 14).

⁵⁰ Dolní Poohří, dolní Povltaví, Polabí, dolní Pojizeří, Horno- a Dolnomoravský úval, Vyškovsko, Dyjskosvratecký úval.

⁵¹ Ašsko, Chebsko, jižní Krušnohoří, Šluknovsko, Děčínsko, Liberecko, Jablonecko, Krkonoše, Turnovsko, Jičínsko, Královédvorský, Náchodsko, Podorlicko, sever Českomoravské vrchoviny, Jeseníky, Uničovsko, Krnovsko, Opavsko a oblast Moravské brány.

a do té doby neprůmyslové oblasti⁵² tzv. „Jihu“. S těmito charakteristikami i územním vymezením by se shodovaly kraje: Vysočina, Jihočeský, o něco méně i Plzeňský. S výjimkou města Plzně s bezprostředním okolím se u nich dosud nevytvořilo žádné silné průmyslové centrum a celkovému vývojovému zaostávání rovněž odpovídalo pozdní (a i tak nedostatečné) napojení na železniční síť.⁵³ Průběh střední fáze demografické revoluce s sebou přinesl vydatný a trvalý přirozený přírůstek, který víceméně přetrval až do 1. světové války, kdy se demografická křivka výrazně změnila a svým způsobem uzavřela revoluční demografický vývoj.⁵⁴ Přirozeným a nepřehlédnutelným dopadem tohoto extenzivního (a v důsledku selektivních tendencí intraregionálního i interregionálního vývoje divergentního) růstu bylo další zvýraznění vnitřních nerovnoměrností v rozložení obyvatelstva a hustotě zalidnění. A to formou koncentrace a výše zmiňované, nyní již plně vyvinuté bipolarizace mezi intenzivně kapitalistickým „Severem“ a chudým, stále více zaostávajícím „Jihem“.

Celková dynamika a intenzita změn v kontinuu industriální éry u nás vyvrcholila v období tzv. technickovědecké revoluce (přibližně 1880-1918). V kontextu proměn samotného vůdčího sektoru hospodářské progresy – průmyslu bylo dřívější postavení absolutního výrobního hegemonu – textilnictví podílův oslabováno dynamičtěji se rozvíjejícími obory nových průmyslových center.⁵⁵ Díky celkovému růstu objemu výroby a zaměstnanosti v sekundéru posilovaly české země i své klíčové hospodářské postavení uvnitř Rakousko-Uherska.⁵⁶ Velice významným lokalizačním faktorem byla pro následnou koncentraci ekonomických aktivit i obyvatelstva železnice, jejíž dobudovaná síť tvořila páteř tehdejšího socioekonomického systému a prohlubovala jeho celkovou integraci a funkčnost.⁵⁷ Populační dynamiku v kontextu divergence regionálního vývoje ovlivňoval rozhodující měrou migrační pohyb obyvatelstva. Zde můžeme rozlišovat dva rozměry. První - intraregionální představoval trend vyliďňování

⁵² Jihozápadní Čechy, severozápadní Šumava, Pootaví, Budějovicko a Třeboňsko, jihovýchodní Šumava, střední Povltaví a Posázaví, střední a jižní Českomoravská vrchovina, Znojensko, Karpaty. Nízká životní úroveň, chudoba, slabý růstový potenciál z důvodu nedostatečné přítomnosti a akumulace kapitálu i dlouho přetrvávající dopravní izolace vedly k dlouhodobému zaostávání a masové emigraci (prve do okolních průmyslových center nového typu a později i do zahraničí).

⁵³ V podstatě až od 70. let 19. století. Touto problematikou se podrobněji zabýval Milan HLAVÁČKA, *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*, Praha 1990.

⁵⁴ Za 30 let (od 1850) stoupla populace u nás o takřka 1,5 miliónu a 1880 dosahoval její celkový počet 8,2 miliónů, přičemž poprvé ve své historii průměrná hustota zalidnění překlenula hranici 100 (činila 104 obyv./km²). Před 1. světovou válkou dosahoval počet obyvatel již téměř dnešní úrovně: k roku 1910 = 10,1 miliónu, což odpovídá hustotě zalidnění 128 obyv./km².

⁵⁵ Hornictví a hutnictví (Ostravsko, Podkrušnohoří, okolí Brna, Kladensko a Plzeňsko), strojírenství (Praha, Brno, Plzeň) a potravinářství (cukrovary, lihovary, pivovary, mlýny – celé Pomoraví, Polabí, Praha, Plzeň).

⁵⁶ S 21 % plochy a 26 % obyvatelstva před 1. světovou válkou vytvářely 2/3 hodnoty veškeré průmyslové výroby celého Rakousko-Uherska (především sklářství 92 %, cukrovarnictví 90 %, textilní průmysl 80 %, potravinářství 87 %, chemický průmysl 75 %, zbrojní průmysl 75 %, železářství a hutnictví 60 %) a jejich podíl na hrubém národním jmění celé monarchie činil 32,1 %. Hodnoty převzaty z: Vlastislav LACINA, *Zlatá léta československého hospodářství (1918-1929)*, Praha 2000.

⁵⁷ Důkaz tohoto tvrzení podal ve svém článku Jan AUERHAN, *Vliv železnice na hustotu a na vzrůst obyvatelstva okresních měst a ostatních obcí v l. 1869-1930*, in: *Statistický obzor* 15, red. Robert Kollar, Praha 1934, s. 186-191.

venkova započatý agrární krizí 80. let a byl spojený s industrializací a intenzifikací zemědělství. Docházelo k přelivu přebytečné pracovní síly z priméru do expandujícího sekundéru, zvláště do zdejších měst. To bylo ale z větší části možné jen u regionů s existencí rostoucích průmyslových měst. V případě jejich absence muselo nutně dojít k druhému, vyššímu – interregionálnímu rozměru migrace. Z pohledu regionů vymezených na základě 14 dnešních krajů⁵⁸ se migrační přesuny jevily následovně. Jako výrazně imigrační se profilovaly zvláště v období 1880-1910⁵⁹ kraje se silnějšími průmyslovými centry nového typu: Praha, Ústecký a Moravskoslezský. Za převážně imigrační, ovšem již ne s tak výrazným podílem přistěhovalců z jiných regionů, lze označit kraj Karlovarský a Jihomoravský. Mezi regiony s vyrovnanou až lehce pasivní migrační bilancí bylo možné řadit kraje Zlínský a Liberecký, u nichž nebyla patrná tak výrazná interregionální mobilita, jako u ostatních. O něco výraznější, ale stále jen lehce pasivní migrační bilance byla zřetelná u Olomouckého kraje, odkud směřovali vystěhovalci jak na Ostravsko, tak do Vídně. A dále u Středočeského kraje, který se stal emigrační oblastí se směrem odchodu do Prahy a Ústeckého kraje. V Plzeňském kraji převládal viditelný, ale rovnoměrně rozložený odliv do Prahy, Karlovarského a Ústeckého kraje, příp. i Vídně, který zde byl zmírňován narůstající přitažlivostí přirozeného spádového centra – Plzně. Naopak více usměrněná se jevila emigrace z Královéhradeckého a Pardubického kraje, které, opouštěli především v 80. a 90. letech (agrární krizí a stagnací místního textilnictví) lidé hlavně do Prahy. Jako nejvíce emigrační a dokonce v 80. letech až celkově depopulační můžeme vyhodnotit již tradičně periferní kraje Jihočeský a Vysočinu. Pro jejich pasivní bilanci zde hovořila jak agrární krize a chudoba spojená s vylidňováním venkova, tak absence větších rozvojových průmyslových městských center (snad se zpožděnou výjimkou Českých Budějovic), jakož i relativní blízkost tří růstových metropolí: Vídně, Prahy a Brna. Celkový emigrační trend se nepodařilo účinněji zastavit ani dobudováním místní železniční sítě, která zprvu poněkud kuriózně zvýšila vystěhovalectví z důvodu růstu mobility lidí a tím i dosažitelnosti jmenovaných okolních center. Z předešlé kategorizace zřetelná početní převaha více či méně emigračních krajů nad kraji imigračními byla poznamenána převahou emigračního proudu směřujícího z českých zemí.⁶⁰

⁵⁸ Pro dobové politické okresy tak bylo již učiněno v práci L. FIALOVÉ a kol. (jako pozn. 9).

⁵⁹ Díky výrazně většímu podílu migračního pohybu nad přirozeným pohybem v celkové relativní populační dynamice jednotlivých regionů lze sáhnout ke generalizovanému závěru: označení „imigrační – emigrační kraj“ bylo v časovém období 1880-1910 téměř přímo úměrné označení procesu územní polarizace jako „jadernizace – periferizace kraje“ z populačního hlediska. Migrační bilance byla ovšem nejen nejviditelnější projev populační, ale současně i ekonomické jadernizace – periferizace.

⁶⁰ Tato dlouhodobá celozemská pasivní bilance vrcholila za agrární krize v 80. letech a byla způsobena relativním přelidněním narážejícím v některých oblastech na omezené možnosti pracovního uplatnění. Podobně situaci nahrávala i užší integrace českých zemí do širšího státního celku. Z tohoto důvodu také žilo v roce 1910 ze všech 1,2 miliónu osob u nás narozených, ale již mimo české země žijících (tedy emigrantů), plných 750 000 (62,5 %) v ostatních zemích Předlitavska (jen ve Vídni 500 000, tedy plná 1/4 občanů tohoto města!). Ze vzdálenějších destinací nelze opomenout USA, kam od nás směřovalo v uvedeném období 300 000 emigrantů. K této problematice blíže L. KÁRNÍKOVÁ (jako pozn. 14) a Josef POLIŠENSKÝ, *Obecné problémy dějin českého vystěhovalectví do Ameriky 1848-1914*, Praha 1992.

Na tomto místě stojí za pozastavení opět alespoň strohá demonstrace výsledku dosavadní polarizace prostoru (jádro - periferie), konkrétně *pro rok 1910* představující poslední časový průřez před Velkou válkou a vznikem samostatného Československa.⁶¹ Dřívější jádrovou ekonomickou i demografickou pozici si dále upevnila Praha. Naopak kraj Liberecký, který sice hustotou zalidnění⁶² vyhovoval této kategorii, byl díky absenci velkého rozvojového průmyslového centra nového typu předstížen vývojově dynamičtější územím Ústeckého kraje a nově se mu přiblížil i na tuto kategorii povýšený Moravskoslezský kraj. V minulém průřezu silná skupina krajů se spíše jádrovým postavením zaznamenala díky narůstající polarizaci v tomto období značných změn a zúžila se na pouhé dva zástupce: růstový kraj Karlovarský a kraj Královéhradecký s opačnou - silně sestupnou tendencí. Průměrných hodnot hustoty zalidnění a středového postavení na hierarchické ose jádro - periferie dosahovaly jak dříve lehce jádrové (a tím pádem sestoupivší) emigrační kraje Olomoucký a Pardubický, tak díky průmyslovému Brněnsku spíše imigrační Jihomoravský kraj. Status lehké periferie by náležel Plzeňskému, Středočeskému a Zlínskému kraji, kde nedošlo navzdory výrazně pasivní migrační bilanci k tak značné periferizaci a propadu jako u Vysočiny a Jihočeského kraje. Oproti nim měly totiž vyšší hustotu zalidnění i díky přítomnosti několika rozvojových center (Plzeň, Kladno,...) a aktivnímu integrujícímu napojení na celkový socioekonomický systém českých zemí. To vše postrádaly poslední dva - už silně periferní a místy až depopulační kraje: Jihočeský a Vysočina. Jejich aktivnímu zapojení v rámci kapitalistického systému bránily navíc: převaha šlechtického velkostatku v držbě půdy (v jižních Čechách), nedostatek energetických surovin a vzdálenost od ostatních růstových průmyslových center (Brno, Praha, Plzeň, Vídeň). Tato geografická distance se ukázala v negativním smyslu „lépe překonatelná“ vysoce intenzivní fluktuací pracovních sil než nízkou intenzitou difúze kapitálu a ekonomických aktivit. Oba kraje sice dosáhly k roku 1910 ve své historii vůbec nejvyššího zalidnění⁶³, které ale v 2. polovině 19. století prakticky postrádalo jakýkoli znatelnější růst.

Zákonný postup narůstající územní polarizace jádra a periferie, který přetrvával společně s tržním systémem v rámci kapitalistické občanské společnosti až do konce 30. let 20. století, byl v 2. polovině 2. desetiletí narušen *1. světovou válkou*.⁶⁴ Ze statistik sčítání obyvatelstva je zjevné, že největší populační pokles zaznamenal Liberecký kraj, následovaný dalšími německými a smíšenými kraji: Královéhradeckým, Karlovarským a Pardubickým. Druhou, mírněji poklesovou skupinu tvořily kraje: Středočeský, Jihočeský, Olomoucký a Vysočina, které tím navíc kopírovaly v jejich případě dlouhodobou periferizační tendenci.

⁶¹ Díky postupující polarizaci, diverzifikaci vývoje a koncentraci obyvatelstva se zvyšovaly rozdíly mezi jádrem a periferií. Proto bylo přistoupeno k opětovnému (od období středověku) užití kategorie „silně periferní kraj“. Narozdíl od aplikace na středověk se jedná o označení na základě autorem vymezených kategorií, nikoli v užším smyslu „marginální“ - nezařazený do systému. K tomuto stavu již v této době nemohlo na mezoregionální úrovni dojít, přihlédneme-li k již fungující dopravní síti a ekonomickým vztahům uvnitř víceméně integrovaného a propojeného socioekonomického systému.

⁶² Pro konkrétní hodnoty odkazují na Přílohu č. 3.

⁶³ Pro Vysočinu 79 a pro Jihočeský kraj 75 obyv./km².

⁶⁴ Válečné ztráty obyvatel českých zemí se odhadují na 370 tisíc, další následovaly za poválečné epidemie španělské chřipky. Po hospodářské stránce válka více postihovala zemědělskou výrobu a venkovské oblasti. Za povšimnutí stojí podílově vyšší ztráty českých Němců (větší nadšení při mobilizaci, vyšší spolehlivost a častější nasazování v boji?) než Čechů.

Vznik samostatné Československé republiky sice znamenal završení stoletého procesu emancipace českého (resp. slovenského) národa, ale zpočátku byl spojen i se značnými socioekonomickými obtížemi. To i přesto, že se na našem území nalézala hlavní a nejkonzervativnější část hospodářské kapacity bývalé monarchie⁶⁵ včetně strategických výrobních odvětví. Nově nastolená situace provázená ztrátou starých trhů zřejmě nejvíce poškodila dřívější exportní odvětví českého hospodářství: cukrovarnictví, lihovarnictví, sklářství a textilní průmysl, která musela omezovat objemy své výroby. To mělo pochopitelně i negativní dopad na území, v němž byla lokalizována. K dalším faktorům ovlivňujícím ekonomický a demografický vývoj jednotlivých regionů přibyla ztráta přímého vlivu Vídně. Tím se posilovala centrální pozice Prahy jako hlavního integračního střediska českých zemí. Po celé *období 1. republiky (1918-1938)* rostoucí postavení hlavního města zvýšilo i jeho přirozenou imigrační přitažlivost, která se záhy odrazila v zákonitém poklesu podílu obyvatelstva českých zemí na území některých českých krajů: Královéhradeckého, Pardubického, Plzeňského, Jihočeského a Vysočiny. Naopak v případě Moravy se lze domnívat, že zde mělo vytvoření nových hranic spíše populačně pozitivní efekt⁶⁶. I přes tyto dílčí strukturální změny pokračovaly trendy ekonomického vývoje započaté industrializací a přirozené pro tržní kapitalistické hospodářství. V interregionálním rozměru tedy nadále přetrvávala vysoká sociální a ekonomická vývojová dynamika a dominance selektivních – polarizačních tendencí vedoucích ke zvyšování koncentrace obyvatelstva v rámci již stabilní sídelní struktury. Toto bylo nejlépe patrné v době vrcholné hospodářské konjunktury 1924-1929. Nejvyšší dynamiku růstu a rovněž nejvyšší populační koncentrační potenciál vykazovaly krom sektoru služeb strategická průmyslová odvětví výrobních prostředků: hutnictví, strojírenství a chemie, ze spotřebního průmyslu pak průmysl konfekce, obuvi (Baťa) a papírenství. Po období boomu přišla v letech 1929-33 dosud největší světová krize kapitalistického hospodářství. Velký pokles objemu výroby a milionová nezaměstnanost postihly mimo zemědělství hlavně spotřební průmysl a exportní odvětví.⁶⁷ Demografický meziválečný vývoj⁶⁸ vykazoval tendence postupného snižování natality při relativně stabilní a nízké míře mortality. Ovšem i v meziválečném období byl rozhodující pro populační dynamiku regionů pohyb mechanický, migrace. Nadále probíhalo vnitřní stěhování hlavně z venkova⁶⁹ do progresivních růstových průmyslových oblastí

⁶⁵ Viz pozn. 56.

⁶⁶ Přeshraniční vztah sice snížil možnosti difúze kapitálu z Vídně a ekonomických aktivit vázaných na toto sídlo, ale znamenal prakticky konec odlivu pracovních sil tímto směrem.

⁶⁷ Stejně jako za ekonomické krize po 1. světové válce. Díky tímto zhoršené životní úrovni mělo sudetoněmecké obyvatelstvo průměrně nižší přirozený přírůstek, vyšší nezaměstnanost, a tak i důvod k nespokojenosti a fašizaci.

⁶⁸ Po demografických a hospodářských ztrátách za 1. světové války došlo k polovině 20. let k vyrovnání a překročení předválečné (1910) úrovně a v roce 1930 žilo již na území českých zemí 10,67 milionů obyvatel. Podobně převyšovala i průměrná hustota zalidnění 135,3 obyv./km² dnešní stav. Díky následnému poválečnému odsunu Němců dosáhly zvláště některé dnešní kraje při sčítání 1930 svého populačního maxima: Plzeňský, Karlovarský, Ústecký, Olomoucký, ale i Středočeský kraj.

⁶⁹ Tímto fenoménem byly opět nejcitelněji postiženy rozsáhlé oblasti dnešních krajů: Hradeckého, Pardubického, Plzeňského, Jihočeského a Vysočiny. Vlivem stále silně záporného migračního salda můžeme u posledních dvou hovořit o pokračující celkové depopulaci.

nového typu: Ostravska, Prahy a okolí, Podkrušnohoří, Plzně, Hradce Králové, Pardubic, Brna a Zlína.

Kategorizace polarizace na ose jádro – periferie vztažená k roku 1930 nedosáhla dle populačního faktoru v konfrontaci s minulým průřezem velkých změn. To potvrzovalo existenci též dlouhodobých tendencí populačního a hospodářského vývoje českých zemí v tzv. kapitalistické fázi industriální éry: rostoucí polarizaci prostoru na mezoregionální úrovni – posilování postavení Prahy a Moravskoslezského kraje a naopak další propad již tak výrazně periferního „Jihu“ (území krajů Plzeňského, Jihočeského a Vysočiny). Za zajímavou skutečnost lze navíc považovat mírný posun bývalé hospodářské a populační váhy východních Čech dále na východ, na Moravu a tento trend se měl v následujících desetiletích ještě prohloubit.⁷⁰

Poměrně krátkou dobu desíti let 1938-1948 můžeme vzhledem ke sledované tématice označit za „období otřesů a přesunů“. V poměrně krátkém časovém rozpětí došlo v českých dějinách k dosud největšímu zásahu do kontinuálního vývoje socioekonomického systému státu. Svým rozměrem se mu snad mohl blížit jen samotný dopad třicetileté války. Více než hospodářská devastace a populační ztráty způsobené válkou⁷¹ mělo zásadní vliv na sledované proměny v polarizaci prostoru poválečné vysídlení asi 2,3 miliónů sudetských Němců (další opustili zemi sami prchající před Rudou armádou)⁷² v letech 1945-1947 a následná částečná rekolonizace uvolněného pohraničí. Socializace výrobních faktorů a budování socialistické společnosti přinesly i značné proměny v mechanismech vývoje postavení v hierarchickém územním systému jádro – periferie, které se plně projevíly v období následujících čtyřiceti let.

Přijmeme-li rok 1950 za reprezentativní výsledek uplynuvšího období otřesů a přesunů, zaznamenáme proti roku 1930 znatelné změny v postavení některých krajů na bázi polarizace jádro – periferie. Čistý úbytek obyvatelstva za těchto 20 let o 1,8 miliónu (-17 %) znamenal při počtu 8,9 miliónů lidí k roku 1950 na území českých zemí snížení hustoty zalidnění na 112,8 obyv./km². Po komparaci populačních posunů dnešních krajů můžeme z pohledu výše uvedených příčin konstatovat největší populační regresi – propad v dosavadním sociogeografickém systému u Karlovarského, Ústeckého, Libereckého, Plzeňského a Jihočeského kraje, a to ve prospěch méně postižených regionů Prahy, Zlínského, Jihomoravského, Středočeského, Moravskoslezského kraje a Vysočiny.⁷³ Jako osudová se ukázala tato diskontinuita ve vývoji polarizace

⁷⁰ Jednalo se o projev výhodné polohy Moravy mezi Čechami a Slovenskem, odsunu německého obyvatelstva postihujícího větší měrou pohraničí Čech a koneckonců i strategických záměrů socialistické industrializace.

⁷¹ Statistiky válečných ztrát se rozcházejí, a to díky roztržitému Československu do více politických celků. V přibližné rovině můžeme předpokládat, že si válečné události mezi léty 1939-1945 vyžádaly více než 270 tisíc obětí mezi občany Československa žijícími před rokem 1938 na území českých zemí (z toho téměř 120 tisíc Židů, 100 tisíc sudetských Němců a 50 tisíc Čechů). Navzdory této skutečnosti dosáhl počet obyvatel českých zemí v roce 1941/42 svého dějinného maxima (11,2 miliónů) a rovněž míra porodnosti nabrala proti 30. létům rostoucí tendenci, která pak po válce přerostla doslova do fenoménu demografické expanze přirozenou měnou.

⁷² Blíže k problematice Tomáš STANĚK, Vysídlení Němců z Československa, Ostrava 1992.

⁷³ Změna počtu obyvatelstva v krajích 1930-1950: Karlovarský -51 %, Ústecký -35 %, Liberecký -32 %, Plzeňský -26 %, Jihočeský -23 %, Královéhradecký -19 %, Olomoucký -18 %, Pardubický -18 %, Moravskoslezský -13 %, Vysočina -13 %, Středočeský -10 % a Jihomoravský -6 %, Zlínský +10 % a hl. m. Praha +11 %.

prostoru pro Karlovarsko, které pokleslo ze svého spíše jádrového postavení na zjevnou periferii a podobně Liberecko, jedno ze starých hospodářských a populačních jader Česka, nově se však zařadivší mezi neutrální průměr. Na druhou stranu se kraj Zlínský k roku 1950 definitivně vymanil ze skupiny periferií. Dlouhodobý charakter dopadu těchto intenzivních změn dokládá skutečnost, že tento stav přetrvával u všech jmenovaných až do současnosti.⁷⁴ Přihlédneme-li ke statistikou vymezené kategorizaci polarizace prostoru⁷⁵, můžeme z početního rozšíření periferní skupiny na jedné a posílení významu Prahy na straně druhé vyvozovat, že popsání období zvrátů a přesunů s nebývale vysokou mírou vývojové populační dynamiky zvýšilo (narozdíl od jiných podobně kritických etap populačního vývoje - třicetiletá válka, 1. světová válka) koncentraci obyvatelstva a tím nerovnoměrnost v jeho územním rozmístění na mezoregionální úrovni.

Nová etapa vývoje polarizace prostoru v období socialismu (1948-1989) svým charakterem poněkud vybočovala z dosavadní industriální éry. Představovala jednak její poslední fázi, jednak ji navzdory trendům hospodářství rozvinutého kapitalistického světa nepřiměřeně prodlužovala, a tak oddalovala vstup do nové éry ekonomického vývoje, éry post-industriální. Tímto umělým udržováním extenzivní a kvantitativní fáze hospodářského vývoje i pozdržením zákonitého živelného nástupu kvalitativních a intenzifikačních tendencí došlo k jistým deformativním projevům.⁷⁶ Podmíněnost demografického vývoje ekonomickým faktorem se plně projevila (podobně jako v ostatních obdobích industriální éry) i v letech socialismu. Značná míra počátečního dynamického extenzivního hospodářského rozvoje s sebou přinesla podobně vysoký kvantitativní populační nárůst.⁷⁷ Vnitřní migrace⁷⁸ se držela od doby svého dějinného vrcholu v 2. polovině 40. let i v letech 50. na relativně vysoké úrovni, ale od těchto roků až dodnes postupně slábne a rovněž populace se stává v řádu meziregionálních pohybů stabilizovanou až statickou.⁷⁹ To značilo pozvolné utlumování extenzivního trendu vývoje sociálněekonomického systému.

V rovině regionálního rozvoje vykazovala *první fáze období socialismu (50. a 60. léta)* poměrně značnou míru vývojové dynamiky. Ta byla určována hlavně realizací plánů socialistické industrializace a projevila se ve silné fluktuaci obyvatelstva do vybraných strategických průmyslových jader (Ostravsko, Brno,

⁷⁴ Viz pozn. 20.

⁷⁵ Viz pozn. 20.

⁷⁶ Upřednostňování průmyslové výroby, v jejím rámci především těžkého průmyslu, převaha státního sektoru a méně pružné velkovýroby předurčily československou ekonomiku (od 60. let) k postupnému technickému zastarávání a zaostávání za Západní Evropou.

⁷⁷ Druhé maximum zažíval díly propopulační politice státu v 70. letech, ovšem v 80. letech se postupně dostával do fáze populační stagnace, aby v letech 90. nabral zápornou bilanci. Za první dvacetiletí (1950-1970) stoupl celkový počet obyvatel o 900 tisíc a k roku 1970 dosáhl 9,8 miliónů s průměrnou hustotou zalidnění 124,4 obyvatel./km². V druhém desetiletí absolutní nárůst populace činil 500 tisíc, naopak po roce 1991 počet obyvatel poklesl o zhruba 100 tisíc na současných (2001) 10,2 miliónu (129,4 obyvatel./km²).

⁷⁸ Emigrace do zahraničí (pro celé období socialismu se odhaduje maximálně na 500 000 lidí) se v interregionálním rozměru polarizace prostoru příliš neprojevila.

⁷⁹ Statisticky tento trend podložil a osvětlil ve své studii Zdeněk ČERMÁK, Transformační procesy a migrační vývoj v České republice, in: Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice, red. Martin Hampl, Praha 1996, s. 183. Roční průměry intenzity vnitřní migrace v ČR mezi 76 okresy (členění platné 1960-2001): 1951 = 42,2 %, 1959 = 21,5 %, 1961-65 = 18 %, 1966-70 = 16 %, 1971-75 = 15 %, 1976-80 = 14 %, 1981-85 = 12,5 %, 1986-90 = 12,5 %, 1991-94 = 10,4 %.

Pomoraví). Později v rámci nivelizačních koncepcí směřovala vnitřní migrace do mikroregionálních (okresních) center, což bylo doprovázeno urbanizací a odlivem pracovních sil z priméru do preferovaného sekundéru. Zatímco nivelizační koncepce zpomalila tendenci dlouhodobého propadu periferních území v rámci socioekonomického systému, koncentrační tendence podnítila nový rozkvět a posílení tradičních oblastí se strategickými obory velkovýroby (uhelné a hutní Ostravsko, podkrušňohorské hnědouhelné revíry, zbrojařské Brno a Pomoraví). Výsledkem působení obou zčásti protichůdných trendů se sice stal další nárůst územní koncentrace obyvatelstva, ale narozdíl od období kapitalistické industrializace nebyl už sledovaný interregionální polarizační posun tak výrazný.

Výsledná kategorizace jednotlivých krajů v systému polarizace prostoru Česka váží se k roku 1970 by mohla být zároveň považována za současnou mezoregionální hierarchizaci (pouze z pohledu populačního aspektu hustoty zalidnění).⁸⁰ Pozice demografických a ekonomických koncentračních jader udržely Praha a Moravskoslezský kraj. Praha pro své specifické čistě městské vymezení a Moravskoslezský kraj díky svému prioritnímu a strategickému statutu vpravdě „železného srdce Československa“ – Ostravska. Svůj zrychlený tep prokázal tento kraj narozdíl od stagnující Prahy vůbec nejrychlejším tempem růstu ve srovnání s ostatními 13 administrativními celky. Rovněž skupina lehce jádrových krajů zůstala proti průřezu 1950 beze změny. Ústecký, Jihomoravský a Zlínský kraj, na jejichž území se také nacházela a rozvíjela klíčová průmyslová centra, přinejmenším kopírovaly celkové průměrné růstové tempo populace Česka (v případě dynamického Zlínského kraje jej převyšovalo 1,5x). Střední hodnoty hustoty zalidnění a své neutrální postavení jistily kraje Olomoucký a Liberecký. Zatímco Olomoucký kraj vykazoval dílčí absolutní i relativní růst, u kraje Libereckého došlo naopak k dalšímu relativnímu poklesu podílu na veškerém obyvatelstvu českých zemí. Můžeme se domnívat, že důvod tkvěl, stejně jako u periferizujících se Královéhradeckého a zčásti i Plzeňského kraje, v relativně malém rozsahu realizace plánů socialistické industrializace.⁸¹ Kategorii spíše periferních krajů by bylo možné přisoudit Pardubickému a Středočeskému kraji. Konkrétně posedne jmenovaný se i přes významné industrializační počiny stal postupně novodobou zdrojnicí pracovní síly doplňující své spádové centrum – Prahu, která by se jinak bez tohoto imigračního proudu stala pravděpodobně již tehdy depopulační (zahraniční emigrace a pasivní bilance pohybu přirozenou měnou). Navíc k nim můžeme nově řadit i kraj Královéhradecký, který vykázal za období 1950 až 1970 ze všech 14 celků nejvyšší relativní pokles v rámci socioekonomického systému vlivem absolutní populační stagnace (v 60. letech dokonce i menším úbytkem). Hluběji se nacházely v demografickém a ekonomickém systému už jen zjevně periferní kraje: Jihočeský, Vysočina, Plzeňský a Karlovarský. Kromě Karlovarského kraje, který lze z důvodu striktně provedené kategorizace na základě statisticky vymezených intervalů hustoty zalidnění považovat za jakýsi přechod do spíše periferního postavení, dosahovala

⁸⁰ Viz Přílohy č. 1 a 3.

⁸¹ Vysvětlení, proč na těchto územích nedošlo v tomto období k výraznější industrializaci, lze spatřovat ve skutečnosti, že se jednalo o již průmyslově vybavené kraje. Navíc s velkým podílem osob účastnících se na rekolonizaci pohraničí, tedy osob spíše režimu zavázaných a politicky spolehlivých.

jejich hustota zalidnění relativně velmi nízkých hodnot.⁸² Jihočeskému kraji a Vysočině se v tomto období podařilo zmírnit svůj dříve rychlý propad, tedy dosavadní tempo periferizace, vděčící za to nivelizační koncepci socialistické industrializace. K úplnému zastavení další periferizace, ba mírnému obrácení tohoto 150 let přetrvávajícího trendu⁸³ pak došlo až ve druhém dvacetiletí socialismu.

Na celozemské úrovni převládly mezi kraji v 70. a 80. letech nivelizační tendence nad makrokoncentračními. Střední a menší centra už tehdy vykazovala vyšší tempo růstu než tradiční koncentrační střediska, snad jen s výjimkou Prahy. V tomto případě je zajímavé sledovat právě blízký vztah mezi populačním nárůstem Prahy a opačnou tendencí Středočeského kraje, přičemž v 90. letech se tato bilance obrátila v neprospěch Prahy. Dalším zobecňujícím trendem, který se projevil v provedených závěrečných statistických propočtech, byl po celé období socialismu pokračující patrný přeliv obyvatelstva a ekonomických aktivit z dříve více industrializovaných Čech do moravských krajů, resp. obecně na východ republiky včetně Slovenska. Všechny moravské kraje nesly za uplynulých čtyřicet let nadprůměrný populační růst a tyto parametry by splňovala i samotná moravská část Vysočiny! Celé území Česka pak především v 80. letech zasáhla všeobecná ekonomická a populační stagnace a v jejím důsledku se začal projevovat statický charakter vývoje vzájemného postavení mezi jednotlivými kraji. Kvůli zanedbatelné míře vývojové dynamiky nelze na úrovni mezoregionálního srovnání pozorovat jakoukoli polarizaci, ba ani žádné jiné výrazné posuny v hierarchickém systému osídlení krajů (s výjimkou Prahy). Direktivní potlačování přirozených selektivních tendencí vývoje a umělé oddalování vstupu do post-industriální éry s sebou nutně přinesly výskyt jistých deformativních až degenerativních prvků od snížené konkurenceschopnosti a zanedbané kvalitativní složky výroby až po negativní ekologické zásahy do životního prostředí. Právě s těmito problémy se bylo (a je) nutné v rámci regionálního rozvoje v budoucnu vyrovnávat.

Pro dosud poslední, nastupující **post-industriální éru** se ukázala metoda kvantitativního vyjádření populačního vývoje jako nevhodná a nereprezentativní. Příčinou toho je současná proměna dosud převládajících extenzivních forem vývoje na formy intenzivní, které lze pozorovat v rozměru kvalitativních přeměn, ovšem samotné kvantitativní posuvy jsou jen minimální. Tím pádem pozbývá platnost i vstupní premisa č. 1 („V minulosti nejlépe postavení regionu demonstrovala míra/hustota jeho zalidnění.“), z níž bylo doposud možné konstruktivně vycházet ve výzkumu populačně prostorových změn. To znemožňuje i smysluplné použití faktoru obyvatelstva pro sledování polarizačních trendů. Nízká míra dynamiky populačního vývoje⁸⁴ kontrastuje do jisté míry se vzrůstající dynamikou ekonomického vývoje. Zintenzivnění koncentračních

⁸² Jihočeský kraj = 57,4; Vysočina = 71,4; Plzeňský kraj = 72,8 obyv./km². Do současnosti (resp. 2001) se posunuly tyto hodnoty jen nepatrně: Jihočeský kraj = 62,1; Vysočina = 74,8; Plzeňský kraj = 72,7 obyv./km².

⁸³ Vztaheno k Vysočině, u Jihočeského kraje sahala toto období ještě hlouběji do historie, nejméně o 100 let.

⁸⁴ Vlivem nízké intenzity mechanického pohybu populace stoupl opět podíl přirozené měny (obecně od poloviny 90. let mírná depopulace Česka) na celkové vývojové dynamice obyvatelstva. Přestože míra zahraniční migrace (emigrace i imigrace) proti 80. létům vzrostla, nenabyl dosud tento faktor určující povahy, která mu je do budoucnosti přisuzována. Vnitřní migrace směřovala více do malých sídel (1 000 až 5 000) na úkor velkých center (nad 50 000).

trendů v rámci ekonomických aktivit vytváří v koexistenci s nedostatečnou flexibilitou a fluktuací pracovní síly velké rozdíly v exponovanosti hospodářsky silných a preferovaných míst (Praha a jiná velká města) a slabých venkovských, příp. problémových regionů. V samotných změnách rozložení obyvatelstva se obnovena dominance selektivních tendencí a regionální diferenciací výrazně neprojeví, a stále tak převládá dosavadní stabilita.

Závěrečná detekce dlouhodobých trendů a vývojové dynamiky polarizace prostoru

K detekci dlouhodobých trendů polarizace prostoru v Česku lze přistupovat jednak za účelem samotného odhalení rostoucí/klesající tendence (polarizace prostoru), ale také z pohledu jeho vývojové dynamiky. Při uplatňování obou přístupů nutně narážíme na několik skutečností. Především s postupem času automaticky docházelo k oslabování hospodářské autarkie nejnižších jednotek, prohlubování ekonomických vztahů a tím i užšímu propojování a interakci regionů uvnitř komplexního sociálněgeografického systému. Tak se dělo jak mezi různě hierarchicky postavenými stupni – na vertikální linii (svět – Evropa – české země – kraje – mikroregiony), tak mezi jednotkami v rovině horizontální (např. mezi kraji). Tento proces byl navíc urychlen vzrůstajícím počtem obyvatel (koncentračními, urbanizačními procesy – růstem hustoty zalidnění atd.), zvláště pak od 18. století v součinnosti s industrializačními procesy a budováním sítí komunikací (zintenzivnila přepravu materiálů, osob a informací). Stále vyšší citlivost ke krizím přišla nejprve do oblasti demografické⁸⁵ a následně i ekonomické.⁸⁶

Rozborem vývojové dynamiky došlo i na zde zpracované mezoregionální úrovni v konfrontaci se získanými statistickými údaji k vysledování některých obecně platných dějinných trendů a zákonitostí vývoje. Prvním trendem byl postupný růst vývojové dynamiky (populační, ale také sociální a ekonomické) vrcholící koncem 19. století a její pozvolné snižování v průběhu 20. století (s výjimkou několika let po 2. světové válce) v důsledku stabilizace systému osídlení. Druhý trend se vztahuje k prohlubování interregionálních rozdílů (resp. polarizaci prostoru na bázi modelu jádro – periferie). Na začátku sledovaného období byla patrná značná diferenciací regionů na základě jejich fyzickogeografických podmínek (geografický/přírodní determinismus). Následný vzrůst počtu obyvatel narazil v nejstarších sídelních oblastech na omezené možnosti obživy, a tak zahájil difúzi na dosud nevyužívaná a neobydlená území. Tuto fázi osídlování českých zemí končí zhruba přelomem 18. a 19. století lze proto, byť s rezervami, označit za období s převahou nivelizačních tendencí. S nastupujícími změnami ve výrobě – průmyslovou revolucí a kapitalismem se zmiňovaná dynamika rozšířila i do vývoje obyvatelstva. Díky výraznému nárůstu populace a jeho zvýšené determinaci ekonomickými (sociálními) faktory⁸⁷ došlo ruku v ruce s koncentrací kapitálu rovněž ke koncentraci populace do měst

⁸⁵ Tzv. demografické krize: rapidní nárůst mortality v důsledku rychlého šíření nemoci, např. morové rány.

⁸⁶ Hospodářské cykly: střídání konjunktur a krizí.

⁸⁷ Jako výrazně determinující se v systému osídlení v industriálním období projevovala makroexponovanost (k Vídni a Praze), inercie koncentračních procesů, doprava (zvláště pak železnice), těžba uhlí, trh ajn.

a průmyslových oblastí. Proto se též nesla většina 19. a 1. poloviny 20. století ve znamení územní polarizace a diferenciací – zvyšování rozdílů mezi jádrem a periferií. Nastoupivší období socialismu v 2. polovině 20. století přispělo do ekonomického vývoje systémem regulací, který vedl ve svých důsledcích ne přímo k obnovení nivelizačních tendencí (sledovatelné jen zčásti), jako spíš k deformovanému zakonzervování stávající situace. V posledním desetiletí se opět dostává do pohybu „přidušená“ přirozená územní diferenciací a polarizace, a to se všemi pozitivními i negativními důsledky. Neděje se tak ovšem už na bázi převahy kvantitativních, nýbrž kvalitativních tendencí charakteristických pro post-industriální éru vývoje.⁸⁸

Jak je patrné, netkvěl cíl práce v komplexním vývojovém hodnocení veškerých aspektů vývojových trendů polarizace prostoru v Česku, což by pochopitelně daleko přesáhlo možný rozměr této práce, a ani by neměl být takto chápán. Přesto je záběr této studie poměrně široký, a to z toho důvodu, že právě zvolená analýza populačního vývoje nejen „skýtá možnost“ provázání s ostatními rozměry polarizace prostoru⁸⁹, ale „přímo nutně k tomu vyzývá“. Vzhledem k omezenosti datové základny pro smysluplné analýzy lze konstatovat, že zvolený způsob zpracování problematiky prostřednictvím hodnocení vývoje populace se ukázal dostatečně adekvátní především pro sledování koncentračních procesů, polarizace prostoru, selektivních tendencí a mechanismů územního rozvoje, zvláště pak míry vlivu jednotlivých geografických faktorů. Přesto, že výsledné generalizace a závěry nemůžeme považovat za definitivní a neměnné, je oprávněné se domnívat, že historickogeografický přístup opírající se o statistické a zčásti exaktní metody by mohl přispět k výzkumu formování vzájemných vztahů a interakce společnosti a prostředí, respektive ke studiu současných procesů a možností regionálního rozvoje.

⁸⁸ Uvedené skutečnosti demonstruje i jednoduchá analýza vývoje polarizace prostoru v Česku v Příloze č. 2.

⁸⁹ Podle Leimgrubera zabývajícího se primárně problematikou periferií děleny na: geometrický, ekologický, ekonomický, sociální případně ještě politický a kulturní. Walter LEIMGRUBER, Marginality and Marginal Regions: Problems of Definition, in: Marginality and development issues in marginal regions, ed. Chang-yi D. Chang, Taipei 1994.

Summary:

Aleš NOVÁČEK

Long-term evolution trends in space polarization in the Czech Republic in the context of population development

This contribution is based on a widely conceived historical-geographical analysis of long-term population development put into context of the present mezoregional division of the Czech Republic (14 districts). Based on this statistical platform, it tries to reconstruct the state and evolution of space polarization in the Czech Republic in the form of categories: centre - marginality, centralization - marginalization. The most important assumption which justifies such an evaluation is the fact that „In the past, the density of population was the best factor to illustrate the position of the district in space polarization.“ This key assumption, however, has not proved suitable for the present post-industrial era. For this reason, the contribution focuses mainly on pre-industrial and industrial era and tries to find determinants of the evolution of space polarization.

For the pre-industrial era, the analysis confirmed that the physical-geographical determinants were more important than the socio-economic ones, that were the primary determinants in the industrial era. In comparison among districts, the trend of population diffusion and space nivelization prevailed in pre-industrial era, whereas in the industrial era there was a trend towards concentration of population and increasing polarization. This polarization has its most general expression in the bipolarization of the Czech Republic into „progressive and central North“ and „underdeveloped and marginal South“.The continuity of this evolution was disrupted by the expatriation of the German minority after the World War II. That is why the above-mentioned bipolarity is not so prominent nowadays.

The dynamics of the population evolution and geographical space organization at the mezoregional level had been speeding up and culminated in the last decades of 19th century. Subsequently, the dynamics faded and stabilized itself with the finishing of the demographic revolution.

The described course of evolution more or less confirmed the assumptions specified at the beginning, namely the statement about the determination of demographic and economic components of the socio-economic system.

Autor: Mgr. Aleš Nováček

Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje,
Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze
e-mail: quispe@post.cz